

ՄԱՐԿՎԱՐՏԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԳԵՆՈՑԻԳԻ ՄԱՍԻՆ*

Մեծ եղեռնը լայն արձագանք գտավ երկրագնդի մարդասեր հասարակայնության մեջ: Տարբեր ազգության ու դավանանքի պատկանող, տարբեր զբաղմունքի ու քաղաքական հայացքների տեր մարդիկ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին երիտթուրքական հանցավոր ղեկավարների ձեռնարկած հայասպան գործողությունների դեմ, ամբողջ արևմտահայության իսպառ բնաջնջման անմարդկային, հրեշավոր ծրագրի իրականացման դեմ:

Հայ ազգի տխուր ճակատագիրը 1-ին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, նրա ապրած մեծագույն ողբերգությունը առանձնապես խորը ցավ պատճառեց առաջավոր այն մտավորականներին, որոնք մոտիկից ծանոթ էին հայոց բազմադարյան պատմությանը, փառավոր մշակույթին, գրականության ու արվեստի գոհարներին: Նրանք չէին կարող անտարբեր դիտել մեր ժողովրդի և նրա նյութական ու հոգևոր արժեքների բարբարոսական ոչնչացումը թուրքական վայրագ կառավարողների կողմից: Չնայած պատերազմական իրավիճակի առկայությանը, իմպերիալիստական նպատակներ հետապնդող բոլոր մեծ տերությունների փոխադարձ ոչնչացման մոլուցքին, Սվրուպայի ու Ռուսաստանի մի շարք հայազետներ ու մշակույթի գործիչներ արդար բողոքի իրենց խոսքն ասացին ի պաշտպանություն անլուր տառապանքների ենթակա հայ ժողովրդի: Այդ շրջանում առանձին հոգվածներով ու գրքերով հանդես եկան ֆրանսիացի անվանի հայազետ-արևելագետներ Անտուան Մեյեն¹, Ժակ դը Մորդանը², Ֆրեդերիկ Մակլերը³, Ռենե Պինոն⁴, Վիկտոր Բերարը, անգլիական հայտնի պատմաբան-միջազգայնագետ Արնոլդ Թոյնբին⁵, ռուսականավոր գործիչներ՝ փայլուն բանաստեղծ ու գիտնական Վալերի Բրյուսովը⁶, բանաստեղծ ու գրականագետ Յուրի Վեսելովսկին⁷, ճանաչված իրավաբան-միջազգայնագետ Անդրեյ Մանդելշտամը⁸ և շատ ուրիշներ:

Երիտթուրքական կառավարության կողմից անցկացվող արևմտահայերի զենոցիդի քաղաքականության դեմ դատապարտող ելույթներ ունեցան նաև

* Զեկուցվել է Յ. Մարկվարտի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված գիտական նստաշրջանում:

¹ A. Meillet, Les massacres d'Arménie. «Bulletin de l'Alliance française», 1-er Mars, 1916.

² J. de Morgan, Contre les barbares de l'Orient, Etudes sur la Turquie. P. 1918.

³ Frédéric Macler, Autour de l'Arménie, Paris, 1917; նույնի La France et l'Arménie a travers l'art et l'histoire, Paris, 1917.

⁴ René Pinon, La suppression des Arméniens, Methode allemande—travail turc, Paris, 1916.

⁵ Arnold J. Toynbee, Armenian Atrocities, The murder of a Nation, New York—London, 1915.

⁶ Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа. М., 1918.

⁷ Юрий Веселовский, Трагедия Турецкой Армении. М., 1915.

⁸ André Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman, Lausanne—Paris, 1917.

գերմանական ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները, մի պետության, որն իր հրահրիչ ու թուրքապաշտպան դիրքորոշումով մեծապես նպաստեց բովանդակ արևմտահայության ոչնչացման զարհուրելի ծրագրի իրականացմանը: Դրանցից հատկապես արժանի են հիշատակության հայտնի միջազգայնագետ դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը⁹, առաջադեմ գրող ու հրապարակախոս Արմին Վեգները¹⁰, Հալեպի գերմանական ռեալական դպրոցի ուսուցչապետ դոկտոր Մարտին Նիպագեն¹¹ և առանձնապես ականավոր հայագետ, արևելագետ, մեծ հումանիստ Յոզեֆ Մարկվարտը (1864—1930):

Պրոֆ. Մարկվարտն այն ազնվագույն մտավորականներից էր, որոնք երբեք չեն դադարեցնում իրենց անհաշտ ու հետևողական պայքարը ամեն մի անարդարության ու բռնության դեմ: Նույնիսկ պատերազմի տարիներին, երբ Թուրքիայի մերձավորագույն դաշնակցի երկրում՝ կայզերական Գերմանիայում արգելված էր ամեն մի խոսք հօգուտ հայերի, Մարկվարտը բազմիցս հանդես է եկել նրանց պաշտպանությամբ, դատապարտելով ինչպես երիտթուրքական, այնպես էլ գերմանական կառավարությանը հայկական կոտորածներում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում կայզերական Գերմանիայի ու օսմանյան Թուրքիայի կրած խայտառակ պարտությունից հետո, 1919 թ. փետրվարին, Մարկվարտը Բեռլինում հրապարակ հանեց իր «Հայ ժողովրդի ծագումն ու վերականգնումը» աշխատությունը:

Հիշյալ գրքում Մարկվարտը մերկացնում է սուլթանական ու երիտթուրքական հայահալած քաղաքականությունը, բացահայտում արևմտահայերի գենոցիդի բուն դրդապատճառները, վեր հանում թուրքական հայաջինջ քաղաքականության ավանդական բնույթը:

«Ոչինչ այնքան սխալ չէ, այնքան անհարիր ճշմարտությունը,— գրում է Մարկվարտը,— որքան հաճախ կրկնվող այն պնդումը, որի համաձայն, հայերը թուրքական գերիշխանության ներքո մինչև 1878 թ. իրենց շատ լավ էին զգում և թուրքերի հետ հաշտ էին ապրում: Բավական է մի հայացք ձգել հայ վարդապետ Առաքել Դավրիժեցու պատմության վրա, գաղափար կազմելու համար, թե ինչ ձևով էին վարվում օսմանցիները հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների հետ, տակավին XVII դարում»¹²:

Վերլուծելով հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների և առաջին հերթին հայերի իրավիճակը օսմանյան բիրտ կարգերի օրոք իրենց հայրենիքում՝ Արևմրտյան Հայաստանում, Մարկվարտը գալիս է այն եզրակացության, որ միայն գերմարդկային ճիգերի շնորհիվ է, որ վերջիններիս հաջողվել է պահպանել իրենց գոյությունը Թուրքիայում:

«Գրեթե որպես հրաշք պետք է դիտել այն իրողությունը,— գրում է Մարկվարտը,— որ շնայած թուրք պաշտոնյաների կամայականությանը, կյանքի,

⁹ Johannes Lepsius, Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916.

¹⁰ Armin T. Wegner, Offener Brief an den Präsidenten Woodrow Wilson, Berlin, 1919.

¹¹ Martin Niepog, Quelques mots aux représentants officiels du peuple allemand. «Quelques documents sur le sort des arméniens en 1915—1916. Fascicule III. Genève, 1916.

¹² Prof. Dr. J. Marquart, L'origine et la reconstitution de la nation arménienne. Traduction de Marie K. J. Basmadjian, Paris, 1919, p. 9—10.

պատվի և ունեցվածքի ապահովության կատարյալ բացակայությանը, 19-րդ դարում դեռ կարելի է հանդիպել հայերի, որոնք կենդանի են մնացել»¹³,

Առավել ծանր փորձությունների ենթարկվեցին արևմտահայերը արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք, երբ առաջին անգամ թուրքական կառավարող շրջանները մշակեցին արևմտահայությանը գլխովին ոչնչացնելու ծրագիրը՝ պարբերաբար կազմակերպվող զանգվածային ջարդերի միջոցով: Անդրադառնալով այդ շրջանում հայերի նկատմամբ կիրառվող սուլթանական քաղաքականությանը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրին ու հայկական հարցի քննարկմանը Բեռլինի վեհաժողովում և դրանց հաջորդող իրադարձություններին, Մարկվարտը մինչև վերջը մերկացնում է քրդական անկանոն հեծելազորի՝ «համիդիեների» կազմակերպման դերը Արևմտյան Հայաստանում նախատեսվող բարենորոգումները խափանելու, հայ ժողովրդին բնաջնջելու, նրա ազգային-ազատագրական պայքարը կասեցնելու ու արյան մեջ խեղդելու գործում:

«Խորամանկ Աբդուլ-Հայինը (Աբդուլ Համիդը),—նշում է անվանի գիտնականը,—հորինեց մի շատ արդյունավետ միջոց՝ կազմակերպելով քրդերին համիդյան հեծելազորում: Այդ եղանակով պաշտոնապես հիմք դրվեց քրիստոնյաների առավել դաժան ճնշմանը»¹⁴: Այս առիթով Մարկվարտը սուր քննադատության է ենթարկում եվրոպական բոլոր մեծ տերությունների թողտվությունն ու ահավոր փարիսեցիությունը, նրանց խարդախ դիվանագիտական խաղերը, որոնք քիչ վնաս չհասցրին բազմատանջ արևմտահայությանը: Հիշատակելով այն մասին, թե ինչպիսի զանգվածային ջարդերով Աբդուլ Համիդը պատասխանեց բարենորոգումների իրականացման մեծ տերությունների փորձերին, նա գրում է.

«Այո, մեզ հարկ եղավ տեսնելու, ամոթն ու զայրույթը մեր սրտերում, թե ինչպես քրիստոնյա ողջ եվրոպայում և ոչ մի ձեռք չբարձրացավ՝ պատժելու համար այդ հանցագործությունները, որոնց արձագանքը մինչև երկինք էր հասնում»¹⁵:

Միաժամանակ Մարկվարտը անողորբաբար մերկացնում է իր սեփական՝ գերմանական կառավարության գրաված դիրքը 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ: «Գերմանական կառավարությունն իր վրա անջրնջելի ամոթի մի հետք կթողնի այն բանի համար, որ նա այդ պահին արգելեց հանգանակություն անցկացնել սպանդի զոհերի օգտին... Այդ իրադարձություններից անմիջապես հետո,—շարունակում է Մարկվարտը,—վիճելիմ կալիգուլյան իր նկարն ուղարկեց իր բարեկամ կարմիր սուլթանին»¹⁶:

Ավելի հանգամանորեն Մարկվարտը վեր է լուծում երիտթուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավորած կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ:

1908 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ այսպես կոչված երիտթուրքական հեղափոխությունը, որը շատ շանցած, 1909 թ. ապրիլին գահընկեց արեց արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդին: Բազում ճառեր արտասանվեցին այդ ամիս-

¹³ Prof. J. Marquart..., p. 10.

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 11:

ներին ազատության, հավասարության ու եղբայրության մասին, խոսում էին անգամ ֆրանսիական մեծ հեղափոխության վեհ գաղափարները թուրքական հողում արմատավորելու և նույնիսկ զարգացնելու, ուրիշ շատ բարի մտադրությունների մասին: Իթթիհաթական ղեկավարները փարիսեցիորեն ողջագործում էին այլազգիների և հատկապես քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ, նոր դարաշրջանի գալուստը ազդարարում, սակայն աշխարհում քիչ կգտնվեն հեղափոխություններ, որոնք այնքան կարճ ժամանակում մերկացնեն իրենց իսկական իմաստն ու էությունը, որքան երիտթուրքական հեղափոխությունը:

«Նույնիսկ» Սահմանադրության» հռչակումից հետո,—նշում է Մարկվարտը,—օսմանյան քաղաքականության նշանաբանը մնում էր նույնը՝ «Երբ հայեր այլևս չեն լինի, չի լինի նաև հայկական հարց»: Ադանայի սարսափելի կոտորածները ցույց տվեցին, որ երիտասարդ թուրքերը, որոնք այնքան տարօրինակ ձևով Եվրոպայի հասարակական կարծիքի առջև իրենց համար ազատամիտ գործիչների համբավ էին ստեղծել, իրենց կամայական դաժանությամբ ոչնչով չէին զիջում մեծ դահիճ Աբդուլ Համիդին»¹⁷:

Բավական է նշել, որ նույն 1908 թ. սեպտեմբերին արդեն իթթիհաթական կոմիտեն վերանայեց իր օգոստոսյան ծրագիրը՝ նախկին լայնախոստում նախագծերը փոխարինելով խիստ շփավոր ու անհավանական միջոցառումներով: Գյուղացիներին հող տալու պահանջն, օրինակ, վերածվեց կալվածատերերի իրավունքները պահպանելով հանդերձ, նրանց հողակտորներ ձեռք բերելու հնարավորություն ստեղծելու հին խոստումով:

Ինչ վերաբերում է կնճռոտ ազգային հարցին, այստեղ ևս իթթիհաթականները շատ կարճ ժամանակում դրսևորեցին իրենց. հրաժարվելով օսմանցիության հեղհեղուկ դրույթից, նրանք այն փոխարինեցին պանթյուրքիզմի վայրենի քարոզով, արձակելով «Թուրքիան թուրքերի համար» մարդատյաց ու մոլի ազգայնական կոչը: Հետաքրքրական է այն բացատրությունը, որ տալիս է երիտթուրքերի ներքաղաքական այս նոր դիրքորոշմանը անցնելուն իթթիհաթական կուսակցության «տեսաբաններից» մեկը՝ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը՝ կոմիտեի գաղտնի նիստում արտասանած իր ճառում. «Մենք հեղափոխականներս, հանուն թուրք ազգի օսմանյան պետությունը ազգային սկզբունքների վրա հիմնելով, «Միության և առաջադիմության» իշխանությունը հաստատեցինք: Մենք մեր ազգային մշակույթում միայն թուրք սերմի աճումը կարող ենք թուլյատրել և մենք պարտավոր ենք մեր հայրենիքը մաքրել հնուց մնացած ազգերից՝ անհարազատ և վնասակար խոտերի նման արմատախիլ անելով նրանց: Այս է մեր հեղափոխության նպատակն ու նշանաբանը: Իրա համար էր, որ մենք իթթիհաթ և թերաքիի իշխանությանը «նոր Թուրքիայի կառավարություն» տիտղոսը տվինք և օսմանցի անվան արժեքը զրոյի իջեցրինք: Արդարև, ի՞նչ իմաստ կարող էր ունենալ օսմանցի բառը... Ի՞նչ կարող է ավելանալ Օսմանի անվան հետ կապված պետության մշակույթում: Դերվիշների նման, զանազան ազգությունների թափառականները ապաստանելով Օսմանի անվանը, տարօրինակ մի խառնուրդ են կազմել: Տեսականորեն ու գիտականորեն սրան չի կարելի պետություն անվանել, այն նմանվում է Օսմանից իր զավակներին ժառանգած ընդարձակ մի կալվածքի: Զանազան

17 Նույն տեղում:

տարրերից բաղկացած օսմանյան խառնուրդը շի կարելի ընդունել որպես աղ-
գային մարմին, այն հիշեցնում է մի ազարակի մեջ հավաքված ընտանի կեն-
դանիներին: Հույն, հայ, բուլղար, բոշնակ, փոմաք, սերբ, արնաուտ, քուրդ,
չերքեզ, արաբ, վրացի, լազ, այս զանազան տարրերը օսմանցի անվան տակ
իրր թե մի զանգված են կազմել: Անհրաժեշտ է փոխել այս համոզումը: Ինչ-
պես որ մի ազարակում սազը, բադը, հավը, ոչխարը, այծը, կովը, եզը, գոմեշը,
ծին մնացել են նույնը, առանց տեսակը փոխելու, նույն ձևով էլ մեր հայրե-
նիքում մնացել են հույնը, հայը, բուլղարը, բոշնակը, փոմաքը, սերբը, ար-
նաուտը, չերքեզը, վրացին, արաբը, քուրդը՝ պահպանելով իրենց ազգութունն
ու լեզուն: Առիթը ներկայանալուն պես նրանք անջատվել են՝ փշրելով թուր-
քին ու գրավելով նրա երկիրը: Ահավաստիկ ումիհնացիները, սերբերը, բուլղար-
ները և ամենավերջինը՝ արնաուտները... Եթե Մովսեսի նման մի թշվառա-
կան, Հիսուսի նման մի վտարված, Մահմեդի նման մի որբ այս աշխարհում
հիմնել են առանձին մեծագույն կրոնները, ինչո՞ւ մեզ պես կամքի տեր մտա-
վորական մարդիկ շընդհանրացնենք ու շտարածենք «թուրանի» կրոնն ու գա-
ղափարը»¹⁸:

Օսմանյան կայսրության այլազգի բոլոր ժողովուրդներին բռնի կերպով
դավանափոխելու և ասիմիլյացիայի ենթարկելու իրենց ձգտումն իրականաց-
նելիս երիտթուրքերը հայերին «առաջնակարգ» տեղ հատկացրին, որովհետև
վերջիններս առավել դժվար տարրալուծվող ազգերից էին և հազիվ թե հոժա-
րակամ ընդառաջ գնային թուրքացման ամենակույ ծրագրին: Մի հանգամանք
ևս. «թուրքերը նախանձով էին նայում իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսապես
ավելի ուժեղ այդ եռանդուն ժողովրդին: Նրանց զայրացնում էր հայերի կապը
Պետրոգրադի ու Փարիզի հետ, ինչպես և այն, որ վերջիններս հրաժարվում էին
խոռովություններ հրահրել կովկասում»¹⁹, — նկատել է անգլիական առաջադեմ
պատմաբան Դոտլիբը:

Եվ ահա վերահաս պատերազմը հանդիսացավ այն պատեհ առիթը, որը
երիտթուրքական հանցավոր դեկավարները շահապաղեցին օգտագործել՝ արև-
մրտահայերին հիմնովին բնաջնջելու իրենց ձգտումն իրականացնելու համար:

«Ոչ մի կասկած չկա, — գրում է Մարկվարտը, — որ օսմանյան կառավա-
րությունը համաշխարհային պատերազմի մոտեցումը գնահատեց որպես ա-
ռավել բարենպաստ մի պահ՝ երկար ժամանակ իր փայփայած նախագիծը
կյանքում կիրառելու համար: Զիհաթը՝ ի պատիվ ալլահի կատարվող սպա-
նությունն ու կողոպուտը, մեղմ ձևով կոչված այդ «սրբազան պատերազմը»,
որը թուրքիան հայտարարեց գերմանական կառավարության հրահրմամբ
կամ համենայն դեպս նրա հավանությամբ..., միայն այն հետևանքն ունեցավ,
որ թուրքերին հնարավորություն ընձեռեց ավելի հեշտությամբ իրականաց-
նելու իրենց ծրագիրը՝ Արևելքի բոլոր քրիստոնյաների և, հատկապես, հայերի
զրեթև լրիվ ոչնչացումը»²⁰:

¹⁸ Mevlan Zade Rifat, Türkiye İnkılabının iç yüzü, Halep, 1929, ss. 90, 98.

Մեջբերումն արվում է ըստ Գ. Սանթուրջյանի՝ բնագրից՝ արաբատառ թուրքերենից կատար-
ված թարգմանության, որը պահվում է ԳԱ արևելագիտության սեկտորում:

¹⁹ В. В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны. Пер. с
английского. Соцэкгиз, М., 1960, стр. 153.

²⁰ Prof. J. Marguart..., p. 12.

Ազնիվ ու արդար մարդու անաշուտությամբ երևելի գիտնականն անխնա կերպով վեր է հանում ու դատապարտում կայզերական Գերմանիայի կառավարող շրջանների բռնած դիրքը, կիսապաշտոնական մամուլի և գաղափարական ներգործման այլ մարմինների անմաքուր ու ամոթալի դերը հայկական կոտորածների լուսաբանման գործում:

«Արդարացնելու համար մահմեդականների (թուրքերի—Ռ. Ս.) կողմից ձեռնարկած սատանայական միջոցառումները հանդեպ մի ժողովրդի, որի միակ մեղքն այն էր, որ նա չէր ցանկանում հօգուտ իսլամի հրաժարվել իր ազգությունից ու իր նախնիների քրիստոնեական հավատքից,— գրում է Մարկվարտը,— գերմանական մամուլը անտեղյակ քաղքենուն հեղեղեց զրպարտիչ լուրերով, որոնք մասամբ գալիս էին թուրքական աղբյուրներից, մասամբ էլ այդ նույն մամուլի հորինած կեղծիքն էին: Հայերը,— շարունակում է Մարկվարտը,— ներկայացվում էին ամենամուսուլ գույներով, սոսկ որպես շարշիների ու ըմբոստ վաշխառուների մի խառնամբոխ, մինչդեռ «սմանյան փառուսպանծ դաշնակիցները», ինչպես Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երկինք հանվեցին իրենց կարծեցյալ խիզախության համար»²¹:

Դիտնականը մերկացուցիչ փաստերով բացահայտում է գերմանական կառավարության իսկական դիրքը ահավոր եղեռնի տարիներին: Հայտնի է, որ Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչները ժամանակին իրենց կառավարությանը տեղյակ էին պահել արևմտահայերի տեղահանման ու արքայի իրական շարժառիթների մասին: Այսպես, Թուրքիայում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը 1915 թ. հունիսի 7-ին հաղորդում էր հետևյալը գերմանական կանցլեր Բետման-Հոլվեգին. «...կառավարությունն իրականում նպատակ է հետապնդում բնաջինջ անել հայ ազգը թուրքական կայսրությունում»²²: Ահա և Վանգենհայմին փոխարինած նոր դեսպանի՝ Վոլֆ Մետերնիխի զեկույցը նույն կանցլեր Բետման-Հոլվեգին (1916 թ. հուլիսի 10-ին). «Թուրքական կառավարությունը ետ չի կանգնում իր ծրագրի իրականացումից՝ հայկական հարցը վճռել ամբողջ հայ ցեղը կոտորելու ճանապարհով... Այժմ նա ցանկանում է մինչև վերջը ոչնչացնել հայերի այն խմբերին, որոնք փրկվել են առաջին տեղահանումների ժամանակ»²³:

Մարկվարտը ցույց է տալիս, որ կայզերի կառավարությունը լավատեղյակ լինելով թուրքական դահիճների կողմից տարագիր արևմտահայերի նկատմամբ գործադրվող վայրագություններին, ջանք չէր խնայում դրանք խնամքով քողարկելու, երկրի ճասարակական կարծիքը ճշմարտությունից հեռու պահելու համար:

«Մինչև 1918 թվականի հոկտեմբերը,— նշում է Մարկվարտը.— կառավարությունը իստիվ արգելել էր հայանպաստ ամեն մի տեղեկություն՝ լիներ դա առանձին չողվածների ձևով մամուլում կամ բրոշյուրներում. թուրքական հերյուրանքների ամեն մի ուղղում, որը կարող էր ճասարակայնության աչքերը բացել և ցույց տալ, թե ինչ է կատարվում իրականում: Հայերի նկատ-

²¹ Նույն տեղում, էջ 13:

²² J. Lepsius, Deutschland und Armenien. Potsdam. 1919. Ցիտվում է ըստ André N. Mandelstam. La société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien, Paris, 1926, p. 49.

²³ Նույն տեղում, էջ 49—50:

մամբ կիրառվող գաղափարներին վերաբերյալ երբեմն ներթափանցող լուրերը,—վերհիշում է Մարկվարտը,—ներկայացվում էին որպես մեր թշնամիների շար գիտավորություններ»²⁴: «Քյունիշե Ցայտունգ» թերթը,—գրում է Մարկվարտը,—նույնիսկ լատիներեն ունեցավ պարզապես ժխտելու դոկտոր Մարտին Նիպագեի²⁵ գոյությունը, որը հանդես էր եկել «Գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչներին ուղղված դիմումով»:

Մարկվարտը բերում է գրաքննության կողմից այդ առթիվ տրված հրահանգը, որը հրապարակվել էր 1917 թ. սկզբին լույս տեսած գրաքննության հատուկ գրքում.

«Հայերի նկատմամբ կատարվող գաղափարներին մասին,—գրված էր հիշյալ գրքում,—պետք է ասել հետևյալը. ներքին վարչությանը վերաբերող այդ հարցերը ոչ միայն չպետք է վտանգի ենթարկեն մեր բարեկամական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, այլև անհրաժեշտ է, որ դժվարին հանգամանքներում մենք հրաժարվենք դրանք քննելուց: Ներկա պահին մեր պարտքն է լռել: Հետագայում, եթե արտասահմանն ուղղակի մեղադրի Գերմանիային մեղսակցության մեջ, հարկ կլինի քննել այդ հարցը՝ զուսպ ձևով ու մեծագույն զգուշությամբ, և մշտապես հայտարարել, որ հայերը վտանգավոր եղանակով զրգռում էին թուրքերին՝ դրդելով նրանց ելույթի (sic): Իսկ ավելի լավ է հայկական հարցում լռություն պահպանել...»²⁶:

Ահա նման պայմաններում էր, որ գերմանական կառավարությունը արգելեց հանգանակություն անցկացնել քսոսորյալ հայերի օգտին: Ինչպես նշում է Մարկվարտը, թույլ չտվեցին անգամ հանձնաժողով ուղարկել աղետալի վիճակում գտնվող հայերին օգնություն ցույց տալու համար և դա լուր աչքի պատճառով, որ թուրքերը թշնամաբար էին վերաբերվում նման կարգի միջոցառումներին:

Մարկվարտը սուր քննադատության է ենթարկել նաև ռախստագին, որի բռնած դիրքը նույնպես պատիվ չէր բերում Գերմանիային:

«Ռախստագի վրա բնկնող պատասխանատվությունը նվազ ծանր չէ,—գրում է անվանի գիտնականը. բրոշյուրներով ու բանավոր հաղորդումների միջոցով նա ստույգ տեղեկություն ուներ այն մասին, թե ինչ էր տեղի ունենում իրականում և ցանկացած պահին կարող էր կառավարությունից լրացուցիչ բացատրություն պահանջել: Չնայած այդ բանին, բացառությամբ երեք անկախ սոցիալիստների՝ Լիրկենխտի, Լեդերուրի և Հաադեի ելույթների, Ռախստագը համառ լռություն պահպանեց»²⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտությունից հետո, երբ իթթիհաթական մարդասպանները խայտառակ փախուստի դիմեցին, Յոզեֆ Մարկվարտը առաջիններից էր, որ հրապարակապես նորեն հանդես եկավ երիտթուրքական հանցապորձ առաջնորդներին միջազգա-

²⁴ Prof. J. Marquart... p. 13.

²⁵ Մարտին Նիպագեն Հալեպում 1915 թ. անձամբ սկանստես էր եղել տարագիր արևմտահայերի կրած տառապանքներին: Վերը հիշատակված նրա դիմումը առաջին անգամ տպագրվել է Ֆրանսերեն լեզվով՝ ժնևում, 1916 թ.: St'u Martin Niepage, Quelques mots aux représentants officiels du peuple allemand. Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915—16. Fascicule III. Genève, 1916, pp. 147—161.

²⁶ Prof. J. Marquart... p. 19.

²⁷ նույն տեղում, էջ 17:

յին մասշտաբով սլատժելու պահանջով²⁸, Մարդասեր գիտնականը դիմում է գերմանական ժողովրդին հետևյալ կոչով.

«Այժմ մենք պետք է ազնվորեն հետևություն անենք վաստերից և եռանդուն կերպով գործի անցնենք՝ մեր ուժերի ներածին շափով քավելու դաժան հանցագործությունները, որ մենք օգնել ենք կատարելու:

Ամենից առաջ պետք է գերմանական կառավարությունից պահանջել, որ նա անհապաղ հանձնի էնվեր-փաշային ու Թալեաթ-փաշային՝ զանգվածային սպանությունների հեղինակներին... Նրանք պետք է հանձնվեն ոչ թե թուրքական նոր կառավարությանը, այլ Հայկական հանրապետությանը կամ Անտանտին այն հաշվով, որ նրանց դատի միջազգային դատարանը»²⁹:

Պետք է ասել, որ գտնվեցին նաև մարդկային խիղճը կորցրած գործիչներ, որոնք այլևայլ ձևերով փորձեցին «հիմնավորել» կատարվածը և անգամ արդարացնել արևմտահայերի զանգվածային ջարդերը: Նման մարդատյացներից էր պանիսլամիզմի մոլեռանդ պաշտպան Մարտին Հարտմանը, որը, ինչպես գրում է Մարկվարտը, գտել էր ցինիկ մի արտահայտություն՝ «հայերի գրեթե լրիվ անհայտացումը (Մեծ Հայքից, Փոքր Հայքից, Կիլիկիայից, Հյուսիսային Սիրիայից) պարզեցրեց դրությունը»: Մարկվարտը ցասումնալից կերպով բողոքում է այդպիսի նողկալի ելույթների դեմ.

«Հանուն մարդկայնության, արդարության, քաղաքակրթության ու առաջադիմության, մարդու իրավունքների բոլոր պաշտպանները պետք է ամենաեռանդուն կերպով բողոքեն նման որոշման դեմ»:

«Թուրքասեր քաղաքականության ներկայացուցիչները, — գրում է Մարկվարտը, — նորմալ են համարում XX դարում՝

1. Բազմաթիվ քրիստոնյաների մահմեդականություն պարտագրել. ոչընչացնել կամ մզկիթների վերածել քրիստոնեական հարյուրավոր եկեղեցիներ ու վանքեր:

2. Անարգել հազարավոր քրիստոնյա կանանց ու աղջիկների և վաճառել նրանց թուրքական հարեմներին:

3. Քարուքանդ անել հազարավոր տներ ու քրիստոնեաբնակ գյուղեր, կողոպուտի ու թալանի տալով բնակիչների սեփականությունը և բռնագրավելով նրանց հողերը՝ մահմեդականներին հանձնելու համար:

4. Սպանել առանց տարիքն ու սեռը հաշվի առնելու մեկ միլիոն 300 հազարից ավելի քրիստոնյաների. ոչ թե սովորական կովում ընկած թշնամիների կամ ժողովրդական հուզումների ժամանակ սպանված խռովարարների, այլ զոհերի, որոնց կառավարության հրամանով ու նախօրոք կազմած ծրագրի համաձայն սառնասրտությամբ կոտորել են, մյուսներին քշել դեպի անապատ՝ այնտեղ քաղցից ու հիվանդություններից մահանալու: Եվ այս ամենը լոկ այն բանի համար, որ նրանք քրիստոնյա էին և ամենևին չէին ցանկանում դառնալ թուրք կամ մահմեդական...»³⁰:

Հայ ժողովրդի անշահախնդիր բարեկամ, ականավոր գիտնական ու մեծ մարդասեր Յոզեֆ Մարկվարտի խոսքերը չեն կորցրել իրենց նշանակությունը

²⁸ Առաջինը նման պահանջով հանդես է եկել նշանավոր նագետ-պատմաբան Ժակ դը Մորգանը՝ 1916 թվականին: *Sé'u J. de Morgan. Contre les barbares de l'Orient. Etudes sur la Turquie, Paris, 1918, p. 182.*

²⁹ Prof. J. Marquart..., p. 18.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 20—21:

նաև մեր օրերում, երբ դեռ գտնվում են պետական գործիչներ ու հեղինակավոր անձնավորություններ, որոնք նորմալ են համարում գենոցիդի քաղաքականությունը և անգամ փորձում են մերթընդմերթ կիրառել այն՝ կարծես հիշեցնելու համար ժողովուրդներին, որ նրանք դեռ լավ չեն յուրացրել պատմության դասերը:

Ր. Գ. ՍԱԿՅԱՆ

МАРКВАРТ О ГЕНОЦИДЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН

Резюме

Представители передовой общественности многих стран мира гневно осудили преступную политику геноцида правителей Османской империи, в результате которой в годы первой мировой войны погибло более полутора миллиона западных армян. С протестом выступили также прогрессивные деятели науки и культуры кайзеровской Германии — союзницы и приспешницы султанской Турции в осуществлении массовых избиений армян. Среди них особое место принадлежит выдающемуся ученому-востоковеду Йозефу Маркварту (1864—1930), неоднократно поднимавшему свой голос в защиту мирного армянского населения, одним из первых выступившему с требованием сурового наказания истинных виновников чудовищных преступлений.